

**ČITANJE U DOBA „KORONE“: ČITATELJSKE NAVIKE
GRAĐANA REPUBLIKE HRVATSKE TIJEKOM PANDEMIJE
BOLESTI COVID-19**

READING IN THE TIME OF CORONAVIRUS: READING
HABITS OF CROATIAN CITIZENS DURING THE PANDEMIC
OF COVID-19 DISEASE

Srđan Lukačević

Gradska i sveučilišna knjižnica Osijek
slukacevic@gskos.hr

Kornelija Petr Balog

Filozofski fakultet, Sveučilište u Osijeku
kpetr@ffos.hr

Dino Radmilović

Gradska i sveučilišna knjižnica Osijek
rdino@gskos.hr

UDK / UDC: 028:616.2-044.372(497.5)
Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljeno / Received: 30. 8. 2021.
Prihvaćeno / Accepted: 20. 10. 2021.

Sažetak

Cilj. Cilj je rada prikazati rezultate istraživanja provedenog 2021. godine o čitanju i čitateljskim navikama građana Republike Hrvatske tijekom pandemije bolesti COVID-19 te istražiti je li tijekom tog vremena došlo do promjena u navikama i vremenu provedenom u čitanju u odnosu na vrijeme prije pojave koronavirusne bolesti.

Pristup/metodologija/dizajn. Podaci su prikupljeni *online* anketom namijenjenoj osobama starijima od 15 godina, koja se provodila od 15. veljače do 1. ožujka 2021. Anketni upitnik sastojao se od 29 pitanja višestrukog izbora i otvorenog tipa. Sadržavao

je pitanja koja se poglavito odnose na čitateljske navike i interese ispitanika, preferirane formate putem kojih čitaju literaturu te utjecaj pandemije na interes ispitanika za knjigom i čitanjem. U anketi je prikupljeno 2147 odgovora s područja cijele Republike Hrvatske.

Rezultati. 90,9 % ispitanika u uzorku radije bira tiskane, a tek 8,8 % elektroničke knjige, dok je samo 16,3 % ispitanika izjavilo da je njihov interes za elektroničkom knjigom tijekom pandemije porastao u odnosu na 2019. godinu. Zamijećena je razlika u navikama čitanja između spolova: muškarci značajno češće biraju elektroničke knjige nego žene, dok žene svakodnevno značajno više vremena provode čitajući nego što to čine muškarci. Rezultati su također pokazali da većina ispitanika procjenjuje da su prije i tijekom pandemije čitali približno jednako, s tim da dio ispitanika smatra da je tijekom pandemije čitao više nego prije. Oni ispitanici koji prije pandemije nisu čitali knjige, u pravilu ih nisu počeli čitati ni tijekom pandemije. Čitateljske navike ispitanika (medij, žanr i sl.) odgovaraju rezultatima istraživanja provedenih prije pandemije.

Ograničenja. Budući da je istraživanje provedeno *online*, iz uzorka je isključen dio građana Republike Hrvatske koji ne koristi informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT), a pretpostavlja se da su to prvenstveno građani treće životne dobi. Pritom treba istaknuti da su u uzorku više nego u općoj populaciji zastupljeni visokoobrazovani građani, članovi knjižnica i stanovnici Osječko-baranjske županije.

Originalnost/vrijednost. Rad donosi podatke o čitanju i čitateljskim navikama građana Republike Hrvatske za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 2020. godine, a pouzdanosti rezultata pridonosi veliki broj ispitanika koji su sudjelovali u istraživanju.

Ključne riječi: COVID-19, čitateljske navike, čitanje, pandemija, Republika Hrvatska

Abstract

Purpose. The purpose of this paper is to present findings of the research conducted in 2021 on reading habits of Croatian citizens during the COVID-19 pandemic and examine whether there were changes in reading habits and time spent in reading during this period compared to the time before the onset of coronavirus disease.

Approach/methodology/design. Online questionnaire was used to collect data about Croatian citizens of 15 years of age and older in the period from 15 February to 1 March 2021. The questionnaire consisted of 29 multiple-choice and open-ended questions. The questions were focused on reading habits and interests, preferred formats of library material they read, and the impact of pandemic on the interest for books and reading in general. The sample consisted of 2.147 respondents from all parts of Croatia.

Results. The results have shown that 90.9 % of the respondents preferred printed books while only 8.8 % preferred e-books. In addition, only 16.3 % respondents stated

that their interest for e-book has risen during the pandemic in comparison to 2019. A statistically significant difference between the sexes was observed: men tended to read e-books more often than women, whereas women tended to spend more time in a day reading than men. The results have also shown that the respondents who used to read a lot before the pandemic, continued to do so in 2020. Those respondents who did not read books before the pandemic, as a rule, did not start reading them during the pandemic. Reading habits of the respondents (regarding format, genre etc.) have remained similar to those before the pandemic.

Limitations. The research was conducted online, therefore excluding the citizens who do not tend to use information communication technology (ICT) – it is assumed that these are mostly the older adults. Also, it should be noted that the citizens with higher education as well as library members and inhabitants of the Osijek-Baranya County were more represented in the sample than in the general population.

Originality/value. The paper brings the results on reading and reading habits of citizens of the Republic of Croatia during the pandemic of COVID-19 in 2020. The fact that a considerably large number of the respondents participated in the research contributes to the reliability of the results.

Keywords: COVID-19, pandemic, reading, reading habits, Republic of Croatia

1. Uvod

Suvremeno se društvo danas nalazi pred za njega nezamislivim izazovima uzrokovanim epidemijom koronavirusa SARS-CoV-2, odnosno respiratorne bolesti COVID-19. Koronavirusi (obitelj *Coronaviridae*, red *Nidovirales*) čovječanstvu nisu nepoznati i većina njih uzrokuje tek slabiju prehladu.¹ Međutim, u ovom su stoljeću otkriveni novi, opasniji koronavirusi koji mogu dovesti i do smrtonosnog ishoda.²

¹ Prvi su put otkriveni u 1960-ima. Usp. Meštrović, T. Novi koronavirus i COVID-19. 20. // Pliva Zdravlje. 2020. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.plivazdravlje.hr/tekst/clanak/33401/Novi-koronavirus-i-COVID-19.html>.

² 2002. se pojavio SARS (*Severe Acute Respiratory Syndrome*) koronavirus sa smrtnošću oko 10 %, a 2012. MERS (*Middle East Respiratory Syndrome coronavirus*) koronavirus sa smrtnošću od čak 37 %. Usp. isto. Podaci od ožujka 2020. koje je iznijela Svjetska zdravstvena organizacija navode da je smrtnost od bolesti COVID-19 u svijetu iznosila 3,4 %. Usp. Coronavirus (COVID-19) mortality rate. // Worldometer. 2020. [citirano:2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.worldometers.info/coronavirus/coronavirus-death-rate/>. Međutim s obzirom na to da pandemija bolesti COVID-19 još uvijek traje, mora se reći da se postoci smrtnosti mijenjaju ovisno o fazama njezina razvoja. Primjerice, u srpnju 2020. Italija je imala smrtnost od čak 14,5 %, da bi 1. ožujka

Prvi spomen pojave nepoznate „virusne upale pluća“ pojavio se u prosincu 2019. godine u izjavi za medije Odbora za zdravlje u Wuhanu (*Wuhan Municipal Health Commission*) u Narodnoj Republici Kini.³ U Hrvatskoj je prvi slučaj zabilježen 25. veljače 2020. godine. Od tada do trenutka pisanja ovog članka u Hrvatskoj je zabilježeno 244 872 slučajeva oboljelih od te bolesti, a preminule su 5564 osobe.⁴ To znači da je smrtnost od bolesti COVID-19 u Hrvatskoj 2,3 % u ovom trenutku, što Hrvatsku pozicionira na ljestvicu zemalja s nižom smrtnošću. Iako postoje tvrdnje da bolest COVID-19 nije puno opasnija od obične sezonske gripe, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske navodi da je broj umrlih u siječnju 2021. porastao za 16,4 % u odnosu na petogodišnji prosjek (2015. – 2019.) za isti mjesec.⁵

S obzirom na visoku zaraznost bolesti uzrokovane koronavirusom te na brojne nepoznanice vezane uz dijagnosticiranje, liječenje i širenje te bolesti, Svjetska je zdravstvena organizacija 12. ožujka 2020. godine proglasila pandemiju bolesti COVID-19 za područje Europe.⁶

Posljedično, s obzirom na veliku opasnost koja čovječanstvu prijeti od te opasne i relativno nepoznate bolesti, u trenutku kad se razvijaju brojna cjepliva, kada svjedočimo brojnim novim mutacijama bolesti, a čovječanstvo još uvijek nije dovoljno procijepljeno, protiv te opasne bolesti i dalje se nastoji boriti osnovnim protuepidemijskim mjerama koje su propisale vlade brojnih zemalja, pa tako i Republike Hrvatske.⁷ Shodno tomu, od proljeća 2020. godine državna tijela diljem svijeta donose brojne mjere kojima se ograničava kretanje i kontakt ljudi, a sve s ciljem sprječavanja širenja virusa. To je, dakako, kao posljedicu imalo negativne učinke na ekonomiju svih zemalja

2021. smrtnost u toj zemlji bila 3,3 %. Usp. Ritchie, H. i suradnici. Mortality risk of COVID-19. // Our world in data. 2021. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://ourworldindata.org/mortality-risk-covid#how-did-confirmed-deaths-and-cases-change-over-time>.

³ World Health Organization (WHO). Timeline: WHO'S COVID-19 response. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline?gclid=CjwKCAiAp4KCBhB6EiwAxRxbpJ4TtF4RbGb9Hxm2f11KLfiVejTSfQ5rZF3yG9d68jMva8JCy001UBoCZBUQAvD_BwE#

⁴ Usp. Koronavirus.hr. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.koronavirus.hr>.

⁵ Usp. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Učinci pandemije bolesti COVID-19 na društveno-ekonomske pokazatelje. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/stanovnistvo-umrli.html>.

⁶ Usp. World Health Organization Europe. WHO announces COVID-19 outbreak a pandemic, 2020. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic>.

⁷ Usp. Ograničavanje okupljanja i druge nužne epidemiološke mjere i preporuke (na snazi do 30. lipnja 2021.). // Koronavirus.hr. [citirano: 2021–10–04]. Dostupno na: <https://www.koronavirus.hr/ogranicavanje-okupljanja-i-druge-nuzne-epidemioloske-mjere-i-preporuke-na-snazi-do-30-lipnja-2021/870>.

svijeta, ali je rezultiralo i brojnim slučajevima psihičkih poteškoća (poput anksioznosti)⁸ ili čak povećanog broja obiteljskog nasilja⁹ među građanima u cijelom svijetu.¹⁰

U Hrvatskoj su prve službene mjere donesene 19. ožujka 2020. godine. Donio ih je Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske,¹¹ a njegovom je službenom Odlukom na 30 dana obustavljen rad svih muzeja, kazališta, kina i knjižnica. Međutim kulturne su ustanove, posebice knjižnice, vrlo brzo uspostavile niz usluga koristeći za to informacijsku i komunikacijsku tehnologiju.¹² Koliko je ta promjena poslovanja bila važna i koliki je utjecaj imala na preoblikovanje tradicionalnih knjižničnih usluga te orijentaciju na isključivo elektroničke, svjedoči i činjenica da je 45. skupština Hrvatskoga knjižničarskog društva (Zagreb, 7. – 10. listopada 2020.) bila u potpunosti posvećena djelovanju knjižnica u doba krize.¹³ Cijela je Skupština održana putem platforme *Zoom*, a knjižnice su se odazvale u velikom broju i svjedočile o izazovima poslovanja u uvjetima pandemije.¹⁴

⁸ Usp. npr. Clemens, V. i suradnici. Potential effects of “social” distancing measures and school lockdown on child and adolescent mental health. // *European Child & Adolescent Psychiatry* 29, 6(2020), str. 739–742. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01549-w>.

⁹ Usp. Usher, K.; N. Bhullar; J. Durkin; N. Gyamfi; D. Jackson. Family violence and COVID-19: Increased vulnerability and reduced options for support. // *International Journal of Mental Health Nursing* 29, 4(2020), str. 549–552. DOI: doi: 10.1111/inm.12735.

¹⁰ Međutim ograničavanje kretanja, tzv. *lock-down*, kao posljedicu bolesti COVID-19 koji je obilježio cijeli svijet, a prvi se puta uveo u proljeće 2020. (od tada su neke zemlje imale različite oblike, više ili manje stroge, ovisno već o broju slučajeva s kojima su se nosile tog trenutka), nije imalo nužno jedino negativne posljedice. Osim željenog cilja, tj. sprječavanja širenja opasne bolesti, *lock-down* je imao za posljedicu i pozitivne učinke na floru i faunu i onečišćenje zraka/prirode u brojnim zemljama. Usp. Manenti, R. i suradnici. The good, the bad and the ugly of COVID-19 lockdown effects on wildlife conservation: Insights from the first European locked down country. // *Biological Conservation* 249(2020), str. 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108728>; usp. i: Rupani, P. F.; M. Nilashi; R. A. Abumalloh; S. Asadi; S. Samad; S. Wang. Coronavirus pandemic (COVID-19) and its natural environmental impacts. // *International Journal of Environmental Science and Technology*, 17 (2020), str. 4655–4666. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13762-020-02910-x>.

¹¹ Odluka o mjerama ograničavanja društvenih okupljanja, rada u trgovini, uslužnih djelatnosti i održavanja sportskih i kulturnih događanja. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: https://civilna-zastita.gov.hr/UserDocsImages/CIVILNA%20ZA%C5%A0TITA/PDF_ZA%20WEB/Odluka%20-%20mjere%20ograni%C4%8Davanja%20dru%C5%A1tvenih%20okupljanja,%20rada%20trgovina.pdf.

¹² Usp. npr. Pejić, S. Narodne knjižnice u doba kriznih situacija: Knjižnični programi i usluge na daljinu Narodne knjižnice „Petar Preradović“ Bjelovar. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 63, 1/2(2020), str. 503–522. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.63.1-2.802>.

¹³ Usp. Hrvatsko knjižničarsko društvo. 45. skupština Hrvatskoga knjižničarskog društva. [citirano: 2021–03–05]. Dostupno na: <https://hkdrustvo.hr/hr/skupovi/skup/452>.

¹⁴ Usp. Cej, V.; I. Faletar Horvatić; J. Maras. Knjižnice grada Zagreba i odgovor na izazove vremena. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), str. 111–136. DOI: <http://doi.org/10.30754/vbh.64.1.851>; Šajatović, L. Virtualno s Gradskom knjižnicom „Ivan Goran Kovačić“ Karlovac: Programi za sve uzraste. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), str. 175–199. DOI: <http://doi.org/10.30754/vbh.64.1.851>.

Polazeći od navedenih okolnosti, cilj je ovoga rada dati uvid u rezultate istraživanja o čitanju i čitateljskim navikama građana Republike Hrvatske tijekom pandemije bolesti COVID-19 te istražiti je li tijekom tog vremena došlo do promjena u navikama i vremenu provedenom u čitanju u odnosu na vrijeme prije pojave koronavirusne bolesti.

2. Digitalne usluge narodnih knjižnica za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 – s naglaskom na čitanje

S pojavom pandemije bolesti COVID-19 u 2020. godini te posljedičnim zatvaranjem knjižnica i prisilnim održavanjem fizičkog razmaka, knjižnice širom svijeta počinju modificirati svoje poslovanje i usluge.¹⁵ Stavljanjem naglaska na digitalne usluge knjižnice tijekom tog razdoblja bilježe povećanje posudbe *e*-knjiga. Primjera radi, u Velikoj Britaniji bilježi se porast posuđenih *e*-knjiga na 3,5 milijuna do sredine kolovoza,¹⁶ a u Singapuru porast od 70 % u odnosu na 2019. godinu. U Singapuru, ako se uspoređuje samo razdoblje od travnja do lipnja (vrijeme zatvaranja) za godine 2019. i 2020., vidljiv je porast od čak 150 %. Prilikom posudbe *e*-knjiga tijekom pandemije 67 % korisnika te usluge posuđivali su *e*-knjige i prije pandemije, dok je u 33 % slučajeva riječ bila o osobama koje su bile novi korisnici. Od tih 33 % novih korisnika te usluge, 56 % su bili postojeći članovi knjižnice koji su se preorijentirali na *e*-knjige uslijed situacije, a u 44 % slučajeva radi se posve novim članovima knjižnice.¹⁷ Slična iskustva imaju i američke knjižnice u kojima je zabilježen porast od 29,2 % posudbe *e*-knjiga.¹⁸ U Hrvatskoj tek nekoliko većih narodnih knjižnica nudi mogućnost posudbe *e*-knjiga. U tome prednjače Knjižnice grada Zagreba (KGZ) koje su uslugu posudbe *e*-knjiga (*ZaKi Book*) pokrenule još u svibnju 2019. godine,¹⁹ dok su neke druge knjižnice tu uslugu pokrenule tek uoči

doi.org/10.30754/vbh.64.1.837; Vrana, R.; J. Kovačević. Narodna knjižnica kao društveni svjetionik u vremenu COVID-a 19. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 64, 1(2021), str. 27–52. DOI: <http://doi.org/10.30754/vbh.64.1.841>; Babić, A.; N. Cvjetković; L. Pavić. I zatvoreni radimo: Organizacija rada Gradske knjižnice Rijeka tijekom Lockdowna. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 64, 1(2021), str. 157–174. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.849>.

¹⁵ Usp. IFLA. COVID-19 and the global library field. October 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.ifla.org/covid-19-and-libraries>.

¹⁶ Libraries in the pandemic: Evolving services to meet local needs. // Libraries Connected, 2020. Str. 4. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.librariesconnected.org.uk/resource/libraries-pandemic-evolving-services-meet-local-need>.

¹⁷ Usp. National Library Board Singapore. Highlights of NLB's digital offerings during circuit breaker. // Facebook. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.facebook.com/nlbsingapore/photos/pcb.10157287847940924/10157287846630924>.

¹⁸ Usp. Hoffert, B. COVID shifts drove falling print circ and rising ebooks: But will it last? // Library Journal, 4. veljače 2021. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.libraryjournal.com/?detailStory=Circ-Disrupted-2021-Materials-Survey>.

¹⁹ Usp. Cej, V.; I. Faletar Horvatić; J. Maras. Nav. dj., str. 122.

ili čak uslijed zatvaranja u 2020.²⁰ Tijekom zatvaranja u 2020. godini broj posudbi *e*-knjiga u KGZ-u porastao je za 75 % u odnosu na 2019. godinu (s 40 naslova na 70 naslova dnevno), a to je posebice bilo izraženo tijekom mjeseci zatvorenosti.²¹ Posebno je pohvalno bilo to što je knjižnica vrlo brzo reagirala na postojeću situaciju i poput knjižnica u drugim zemljama²² povećala broj *e*-naslova koji su se tijekom mjeseci zatvorenosti mogli posuditi. Gradska knjižnica Rijeka također pruža mogućnost posudbe *e*-knjiga (isto putem *ZaKi Book* aplikacije), mada su s tom vrstom usluge krenuli nešto malo prije epidemije bolesti u Hrvatskoj (siječanj 2020.). Unatoč tomu, tijekom šest tjedana zatvorenosti u 2020. godini zabilježili su značajan porast interesa za *e*-knjigu, a posebno je zanimljivo istaknuti da je ta usluga privukla i neke nove korisnike koji su se u knjižnicu učlanili iako joj teritorijalno ne gravitiraju.²³ Slično tomu, i knjižnice u Velikoj Britaniji tijekom 2020. godine uspjele su povećati broj članova za 32 %.²⁴

Osim posudbe *e*-knjiga, knjižnice su i neke svoje druge usluge „premjestile“ u *online* okruženje, tako da su se *online* odvijale promocije knjiga, pričaonice, razne radionice, kvizovi i slično, a komunikaciju s korisnicima održavale su i na društvenim mrežama.²⁵

Narodne su knjižnice tijekom pandemije posebno veliku pozornost posvećivale ranjivim skupinama u društvu i borbi protiv njihove dodatne izolacije tijekom mjeseci zatvorenosti. Mnoge su knjižnice tijekom tog razdoblja počele pojačano nuditi uslugu dostave u dom onih koji ne mogu fizički doći do knjižnice (kao primjerice usluga „Knjižnica na kućnom pragu“ Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek²⁶), no mora se napomenuti da su brojne hrvatske narodne knjižnice tu uslugu nudile i mnogo prije same epidemije.²⁷ Koliko su usluge knjižnica važne za pojačavanje osjećaja pripadnosti i smanjivanja izolacije, svjedoče podaci iz Velike Britanije u kojima se navodi da nešto malo više od 60 % građana, posebice onih treće životne dobi i bolesnih, ističe da su se korištenjem knjižničnih usluga tije-

²⁰ Jedna od knjižnica koja je ovu uslugu ponudila upravo zbog zatvaranja je i Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“ Karlovac. Usp. Šajatović, L. Nav. dj., str. 181.

²¹ Usp. Semenski, V.; J. Ille; V. Cej. Digitalno, virtualno, online – u fokusu. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), str. 147. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.855>.

²² Kao što je slučaj primjerice bio u Danskoj. Usp. IFLA. Nav. dj.

²³ Usp. Babić, A.; N. Cvjetković; L. Pavić. Nav. dj., str. 162.

²⁴ Usp. Libraries. Nav. dj., str. 4.

²⁵ National Authorities on Public Libraries in Europe (NAPLE). Public libraries in Europe and COVID-19: Findings from NAPLE members, April 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.culturaydeporte.gob.es/dam/jcr:fce29ea1-1b83-479b-b674-a592b255f7e4/naple-narrative-report---european-library-services-during-covid19.pdf>.

²⁶ GISKO. Knjižnica na kućnom pragu. 22. listopada 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.gskos.unios.hr/index.php/knjiznica-na-kucnom-pragu>.

²⁷ Primjerice narodne knjižnice u Zadru, Rijeci, Đurđevcu, Zagrebu, Đakovu itd.

kom vremena zatvorenosti osjećali manje izolirani te da su im knjižnične usluge pomogle da se bolje osjećaju tijekom tih tjedana i mjeseci.²⁸

3. Čitanje tijekom pandemije bolesti COVID-19

Stavovi i mišljenja, pa čak i rezultati brojnih istraživanja o količini vremena provedenom čitajući tijekom 2020. godine prilično su raznoliki, ponekad čak i oprečni.

Ako krenemo od podataka hrvatskih knjižnica o broju posuđenih knjiga, možemo vidjeti da ti podaci ne podupiru tezu da su hrvatski građani tijekom 2020. godine čitali više nego ranije. Naime unatoč činjenici da su hrvatske knjižnice posvjedočile da je tijekom vremena zatvorenosti došlo do porasta posudbi *e*-knjiga i općenito povećanja ponude i korištenja knjižničnih digitalnih usluga, to u konačnom zbroju na kraju godine nije vidno utjecalo na porast broja posuđenih knjiga. To samo svjedoči o tome da su korisnici hrvatskih knjižnica, uslijed pandemije bolesti COVID-19, djelomice promijenili svoje ponašanje i orijentirali se na *e*-usluge knjižnica, pa time i uslugu korištenja *e*-knjiga. No ako se gleda broj pročitanih naslova u cjelini, narodne knjižnice, u pravilu, bilježe pad u odnosu na razdoblje prije pandemije. Tako na primjer veće narodne knjižnice (one u Zagrebu, Dubrovniku i Osijeku) bilježe određeni manji pad broja pročitanih knjiga u odnosu na 2019. godinu. Primjera radi, u Rijeci je to odstupanje bilo manje za 15 %, a u Knjižnicama grada Zagreba za 17 % u odnosu na 2019. godinu.²⁹ Te preliminarne podatke potvrdila je i službena hrvatska knjižnična statistika koja je brojkama potkrijepila tvrdnju da je u gotovo svim knjižnicama u Republici Hrvatskoj primjetan pad posuđene građe u 2020.³⁰ u odnosu na 2019.³¹ Istovremeno, prema Istraživanju tržišta knjiga u Republici Hrvatskoj iz 2020. godine koje je proveo Ured za kreativnu analizu (KVAKA), zabilježeno je 7 % porasta onih koji su u 2020. godini pročitali barem jednu knjigu (49 %) u odnosu na 2019. godinu (42 %). Međutim najviše se, prema podacima koje daje Ured, čitalo u 2018. kad je zabilježeno 56 % onih koji su pročitali barem jednu knjigu.³² Broj osoba koje su

²⁸ Libraries. Nav. dj., str. 6–7.

²⁹ Usp. Barbarić, T. Knjigom protiv virusa. // Tportal.hr. 25. 12. 2020. [citirano:2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/provjerili-smo-kako-je-2020-izgledalo-novo-normalno-u-knjižnicama-od-zagreba-do-dubrovnika-i-sto-se-najvise-citalo-u-koronakrizi-jedan-grad-osobito-je-utjehu-pronasao-u-krimicima-20201225>; Semenski, V.; J. Ille; V. Cej. Nav. dj., str. 148.

³⁰ Portal matične djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj. Pokazatelj uspješnosti narodne knjižnice: Posudba 2020. [citirano: 2021–08–02]. Dostupno na: http://161.53.241.16:3333/ispis_pokazatelja?id=2%20&godina=7%20&zup=0%20&pok=d6.

³¹ Portal matične djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj. Pokazatelj uspješnosti narodne knjižnice: Posudba 2019. [citirano: 2021–08–02]. Dostupno na: http://161.53.241.16:3333/ispis_pokazatelja?id=2%20&godina=6%20&zup=0%20&pok=d6.

³² Usp. Ured za kreativnu analizu (KVAKA). Istraživanje tržišta knjiga u RH u 2021. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://nocknjige.hr>.

pročitale barem jednu knjigu u 2021. očito je donekle porastao. Međutim prema podacima hrvatskih knjižnica, došlo je do smanjenja intenziteta čitanja kod čitatelja koji čitaju više od jedne knjige godišnje i koji te knjige posuđuju u narodnim knjižnicama.

U svijetu je još uvijek malo radova koji donose rezultate utjecaja bolesti COVID-19 i zatvorenosti na čitateljske navike. Nekolicina istraživanja objavljenih u trenutku pisanja ovog rada svjedoči o povećanju broja pročitanih knjiga. U Nigeriji je primjerice bolest COVID-19 imala pozitivan utjecaj na čitateljske navike u 2020. godini, odnosno prije zatvaranja u 2020. godini Nigerijci su u najvećem broju slučajeva (83,5 %) čitali 1 – 2 sata dnevno, dok za vrijeme zatvaranja u 2020. godini taj postotak značajno pada (31,7 %) i raste broj sati dnevno provedenih u čitanju (3 – 4 sata: 39,2 %; 5,7 sati: 21,9 %).³³ Prema nekim podacima i u SAD-u se čitalo više tijekom pandemije nego prije,³⁴ a slični su podaci ponuđeni i za Kanadu (iako se mora naglasiti da je tamo zabilježeno manje korištenje *e*-knjiga u odnosu na klasične, tiskane). Istraživanje u Kanadi proveo je @BookNet_Canada, neprofitna organizacija za razvoj kanadske industrije knjiga, i utvrdio da 58 % ispitanika čita više nego prije, 39 % isto, a tek 4 % manje nego prije. Pri tomu je većina ispitanika bila ženskog spola (59 %), u dobi od 25 – 34 godine (26 %), odnosno 35 – 44 % (22 %).³⁵ Istraživanje iz Velike Britanije³⁶ provedeno na uzorku od 860 ispitanika svjedoči o tome da je količina vremena koju su ispitanici proveli u čitanju tijekom zatvorenosti 2020. godine bila veća, ali je i količina pročitane štiva bila manja nego ranije. Pojašnjenje za to leži u činjenici da je došlo do smanjenja koncentracije na ono što se čita te da čitatelji nisu kroz pisani tekst prolazili uobičajenom brzinom. Isto tako istraživanje je pokazalo da se, unatoč tomu što je na početku izbijanja pandemije koronavirusne bolesti drastično porastao interes za knjige, filmove, pa čak i ra-

³³ Usp. Adeyemi, I. O. Influence of Covid-19 lockdown on reading habit of Nigerians: A Case study of Lagos State inhabitants. // *Reading & Writing Quarterly* 31, 2(2021), str. 164. DOI: <https://doi.org/10.1080/10573569.2020.1857891>.

³⁴ Usp. Reading more books during the coronavirus outbreak U.S. by age 2020. // Statista. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1107853/book-readers-coronavirus-us>; Parikh, K.; P. Vyas; S. S. Parikh. A survey on reading habit of library users during COVID-19 lockdown. // *Library Philosophy and Practice (e-journal)* 4216(2020). [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4216>.

³⁵ Usp. Hirschberg, S. The impact of COVID-19 on reading. // Booknet Canada. 15. travnja 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.booknetcanada.ca/blog/2020/4/15/the-impact-of-covid-19-on-reading>.

³⁶ Usp. Boucher, A.; C. Harrison; M. Giovanelli. How reading habits have changed during the COVID-19 lockdown. // *The Conversation*. October 5, 2020. [citirano: 2021–04–13]. Dostupno na: <https://theconversation.com/how-reading-habits-have-changed-during-the-covid-19-lockdown-146894>.

čunalne igrice na temu pandemije opasnih virusa,³⁷ interes za te sadržaje ubrzo se smanjio te su čitatelji posegnuli za lakšim štivom u obliku krimića, ili čak voluminoznih klasika.³⁸ Autori britanskog istraživanja svoje ispitanike dijele u dvije skupine – one koji čitaju s ciljem da nauče nešto novo i one koji čitaju iz utjehe. Ova druga skupina u pravilu poseže za poznatim naslovima koji im, kroz njihovo ponovno iščitavanje, daju sigurnost i utjehu. S druge strane ponovno čitanje naslova iz kućne biblioteke ponekad je bilo motivirano i činjenicom da su knjižnice i knjižare bile zatvorene te nije bilo načina doći do novih naslova. Autori zaključuju da je razdoblje zatvaranja države u proljeće 2020. godine utjecao na čitateljske navike njihovih ispitanika.

S druge strane postoje oni koji tvrde da su tijekom pandemije bolesti COVID-19 čitali manje nego inače.³⁹ Razloge za to prema pojašnjenima psihologa⁴⁰ i neuroznanstvenika⁴¹ treba prvenstveno tražiti u osjećaju dugotrajne neizvjesnosti izazvane tijekom bolesti koja kod brojnih građana uzrokuje anksioznost. Nažalost, nakon godinu dana života s pandemijom situacija se nije puno popravila – i dalje postoje problemi s koncentracijom na čitanje (ovdje se ne misli na „čitanje“ tekstova na internetu gdje se ne udubljuje u tekst već ga se preleti pogledom) i fokus na sadržaj knjige koju držimo u ruci. Osobe koje su ranije uživale u čitanju to osjećaju kao veliki gubitak, ponekad osjećaju krivicu jer im se nepročitane

³⁷ Izuzetno su popularni primjerice bili sljedeći sadržaji: cjelovečernji igrani film Stevena Soderbergha iz 2011 pod nazivom „Contagion“ (Zaraza), računalna igrica za mobilne telefone pod nazivom „Plague Inc“ ili sedmodjelna animirana serija na temu Španjolske gripe koja je 1918. zarazila i ubila milijune ljudi na svjetskoj razini koju je lansirao Extra Credits, edukativni YouTube kanal. Usp. „Contagion“, „Pandemic“, „Plague Inc“: Demand for disease-themed movies, games at an all-time high amidst coronavirus outbreak. // The Economic Times, February 21, 2020. [citirano: 2021–04–13]. Dostupno na: <https://economictimes.indiatimes.com/magazines/panache/contagion-pandemic-plague-inc-demand-for-disease-themed-movies-games-at-an-all-time-high/articleshow/74241416.cms>. Od knjiga na temu zaraze i pandemija posebno su se čitali sljedeći naslovi: The stand Stephena Kinga (nije preveden u Hrvatskoj); Postaja Jedanaest kanadske autorice Emily St. John Mandel; Godina potopa Margaret Atwood itd. Usp. Barbarić, T. Kad stvarnost postane nestvarna: Knjigama o epidemijama skočila popularnost, evo koji su naslovi najtraženiji. // T-portal.hr. 12. 3. 2020. [citirano: 2021–04–13]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/kad-stvarnost-postane-nestvarna-zbog-koronavirusa-svi-citaju-knjige-o-epidemijama-foto-20200312>.

³⁸ Boucher, A.; C. Harrison; M. Giovanelli. Nav. dj.

³⁹ Usp. Bhatt, N. The pandemic has made concentrated reading difficult: How are book reviewers dealing with this? // Scroll.in. Jun 25, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://scroll.in/article/965580/the-pandemic-has-made-concentrated-reading-difficult-how-are-book-reviewers-dealing-with-this>.

⁴⁰ Usp. Kapur, M. Mental health: Why you could be finding it hard to read during COVID-19. // World Economic Forum. 13. Jul 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.weforum.org/agenda/2020/07/reading-covid19-anxiety>.

⁴¹ Usp. Grady, C. Why it's so hard to read a book right now, explained by a neuroscientist. // Vox. May 11, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.vox.com/culture/2020/5/11/21250518/oliver-j-robinson-interview-pandemic-anxiety-reading>.

knjige „gomilaju“ u kutu, a vrlo često je prisutna i frustracija zbog nemogućnosti koncentracije.

U visokoškolskom je obrazovanju⁴² zamijećeno da je visoka razina stresa uslijed pandemije imala znatan negativan učinak na koncentraciju studenata i sveučilišnih nastavnika na pisani tekst. To se odrazilo ne samo na čitanje stručnih tekstova i lakog štiva, nego i na komunikaciju (elektroničke poruke su primjerice postale vrlo nekoherentne). Sveučilišni su nastavnici imali problema i s nemogućnošću jasnog razmišljanja, što je utjecalo na njihovu znanstvenu produkciju.

S druge strane, građani traže bijeg od stvarnosti u aktivnostima koje ne zahtijevaju toliki intelektualni angažman kao čitanje – stoga je zamijećen porast gledanja TV-a, digitalnih platformi poput Netflix-a i sl.⁴³ Primjera radi, Netflix bilježi 30,9 % porasta inozemnih pretplatnika⁴⁴ od ožujka 2020. godine⁴⁵, dok je gledanje TV-a u SAD-u poraslo za 8 sati po jednom tjednu, a informativni programi (vijesti) bilježe porast gledanosti za 64 %.⁴⁶ U Hrvatskoj isto dolazi do promjena vezano uz korištenje interneta i gledanje TV-a tijekom pandemije.⁴⁷ Iskon je na uzorku od 100 000 domaćinstava u ožujku i travnju 2020. godine ustanovio da je fiksna telefonija porasla za 25 % u odnosu na razdoblje prije pandemije, 27 % porasta bilježi internet promet, a 10 najgledanijih TV programa bilježi porast od 69 %.⁴⁸

⁴² Usp. Pettit, E. A side effect of the COVID-19 pandemic?: Reading got a lot harder. // The Chronicle of Higher Education. April 20, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: https://www.chronicle.com/article/a-side-effect-of-the-covid-19-pandemic-reading-got-a-lot-harder/?bc_nonce=11jbnf1516ix05138eu27&cid=reg_wall_signup.

⁴³ Usp. Kapur, M. Why it's so hard to read in times of distress. // Quartz India. May 29, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://qz.com/india/1861879/why-you-find-yourself-unable-to-read-during-the-pandemic>.

⁴⁴ U Hrvatskoj, prema istraživanju Iskona iz 2020. godine, konzumacija digitalnih servisa HBO GO i Netflix-a porasla je za 20 % tijekom ožujka i travnja 2020. godine. Usp. Rukavina, D. Istraživanje Iskona: Pogledajte koliko smo koristili internet i gledali TV u pandemiji. // T-portal.hr. 19. 5. 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/tehnolo/clanak/istrazivanje-iskona-pogledajte-koliko-smo-koristili-internet-i-gledali-tv-u-pandemiji-20200519>.

⁴⁵ Usp. Coronavirus forecasts: Estimated year-on-year subscriber growth rate of Netflix in North America and worldwide as of March 2020. // Statista 2021. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1105767/netflix-subscribers-coronavirus>.

⁴⁶ Usp. Pevos, E. COVID-19 TV habits show a staggering change in viewing hours and what we're watching. // Michigan Live. May 9, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.mlive.com/coronavirus/2020/05/covid-19-tv-habits-show-a-staggering-change-in-viewing-hours-and-what-were-watching.html>.

⁴⁷ Usp. Rukavina, D. Nav. dj.

⁴⁸ Najveći porast bilježe programi koji prenose nastavu za učenike: HRT3 (porast od 150 %) i podjednako RTL2 koji je prenosio dijelove Škole za život. Osim njih, oko 70 % porasta bilježe informativni programi (HRT1, HRT4, Nova TV i N1). Usp. Rukavina, D. Nav. dj.

4. Čitateljske navike za vrijeme pandemije bolesti COVID-19: istraživanje

Prema riječima autora Georgea Saundersa, čitanje je oblik molitve, vođena meditacija koja nas nakratko uvjerava da smo netko drugi.⁴⁹ Redovito čitanje također pruža bijeg od mjesta ili situacije u kojoj se nalazimo. Pandemija bolesti COVID-19 dovela je do nagle promjene svih aspekata našeg svakodnevnog života, pa tako i onih vezanih za knjigu i čitanje. Mnogi su bili zatvoreni i u svojim domovima izolirani, zbog sprječavanja infekcije nisu mogli prisustvovati kulturnim događajima. Čitanje literature, međutim, ostalo je jedna od kulturnih aktivnosti koja je uvijek bila dostupna, čak i onda kad su se knjižnice zatvorile.

Cilj je ovog istraživanja dati uvid u rezultate o čitanju i čitateljskim navikama građana Republike Hrvatske tijekom pandemije bolesti COVID-19 te istražiti je li tijekom tog vremena došlo do promjena u navikama i vremenu provedenom u čitanju u odnosu na vrijeme prije pojave koronavirusne bolesti. Kod istraživanja se krenulo od sljedećih istraživačkih pitanja:

IP1. Je li čitanost u Hrvatskoj porasla tijekom pandemije bolesti COVID-19 2020. u odnosu na 2019. godinu u smislu broja pročitanih knjiga i vremena provedenog čitajući?

IP2. Kakve su čitateljske navike u uzorku? Ima li razlika u čitateljskim navikama i interesima u odnosu na spol?

IP3. Je li došlo do porasta čitanosti i interesa za elektroničku knjigu?

IP4. Jesu li anketirani članovi hrvatskih knjižnica upoznati s njihovim uslugama (posebice mogućnošću posudbe elektroničkih knjiga)?

Navedena istraživačka pitanja proizašla su iz sljedećih pretpostavki:

H1: Čitateljske navike ispitanika u Hrvatskoj u odnosu na broj pročitanih knjiga i vrijeme provedeno čitajući porasle su u 2020. godini u odnosu na 2019. godinu.

H2: Čitateljske navike ispitanika nisu promijenjene u odnosu na vrijeme prije pandemije.

H2a. Nema razlike između spolova u odnosu na čitateljske navike

H3: Ispitanici radije posežu za elektroničkom knjigom nego za tiskanom.

H4: Anketirani korisnici hrvatskih knjižnica upoznati su s uslugama svojih knjižnica, posebice mogućnošću posudbe elektroničkih knjiga.

⁴⁹ Usp. Saunders, G. Goodreads quotes. [citirano: 2021–08–25]. Dostupno na: <https://www.goodreads.com/quotes/9370393-reading-is-a-form-of-prayer-a-guided-meditation-that>.

4.1. Metodologija, instrument i uzorak

Anketa „Čitateljske navike za vrijeme pandemije COVID-19“, bila je namijenjena osobama starijima od 15 godina, a provodila se online od 15. veljače do 1. ožujka 2021. Zamolba za ispunjavanje ankete poslana je na mailing liste,⁵⁰ Viber grupe, postavljena je na društvene mreže privatnih profila, ali i stranica knjižnica i drugih pravnih osoba. Anketni upitnik sastojao se od 29 pitanja višestrukog izbora i otvorenog tipa. Osim demografskih, upitnik je sadržavao pitanja koja se ponajviše odnose na čitateljske navike i interese ispitanika, preferirane formate putem kojih čitaju literaturu te utjecaj pandemije na interes ispitanika za knjigom i čitanjem. Jedan dio pitanja u upitniku bio je oblikovan tako da ispitanici naznače razliku u svojim čitateljskim navikama u 2020. godini u odnosu na 2019. godinu. U anketi je prikupljeno 2147 odgovora s područja cijele Republike Hrvatske. Međutim iako uzorak nije reprezentativan, dovoljno je velik da daje određenu dozu pouzdanosti.

Demografski podaci o broju ispitanika iz pojedinih županija dostupni su u tablici 1. Na anketu je odgovorilo 1838 žena (85,6 %) i 301 muškarac (14,0 %). Osam ispitanika nije se izjasnilo na pitanje vezano za spol. Najviše upitnika ispunili su ispitanici iz naselja veličine 60 001 do 100 000 stanovnika (n = 501, 23,3 %), zatim iz naselja s manje od 5000 stanovnika (n = 412, 19,2 %), te od 5001 do 20 000 stanovnika (n = 356, 16,6 %). Najmanje ispitanika došlo je iz naselja s više od 300 000 stanovnika (n = 249, 11,6 %), odnosno iz Zagreba, s obzirom na to da je to jedini grad u Hrvatskoj koji odgovara navedenoj kategoriji. Na to pitanje nije odgovorio 21 (1 %) ispitanik. Kada je riječ o dobi ispitanika, najviše odgovora dale su osobe od 36 do 50 godina (n = 964, 44,9 %), potom ispitanici od 21 do 35 godina (n = 673, 31,3 %), slijedi skupina od 51 do 65 godina (n = 323, 15 %), ispitanici od 15 do 20 godina (n = 110, 5,1 %) te najmanje ispitanika starosti više od 65 godina (n = 68, 3,2 %).⁵¹ S obzirom na to da je upitnik distribuiran online, razumljivo je zašto je toliko mali postotak ispitanika starijih od 65 godina. Po stupnju obrazovanja najviše ispitanika ima završen fakultet (n = 1231, 57,3 %), potom srednju školu (n = 483, 22,5 %), slijedi viša škola (n = 190, 8,8 %), posljediplomski studij (n = 163, 7,6 %) te ispitanici sa završenom osnovnom školom (n = 68, 3,2 %). Bez odgovora na to pitanje bilo je 12 upitnika (0,6 %). Prema podacima popisa stanovništva iz 2011. godine, među građanima Hrvatske najveći je postotak (52,6 %)⁵² osoba sa završenom srednjom školom, dok su u uzorku više

⁵⁰ Zamolba za ispunjavanjem upitnika poslana je na mailing listu Gradske i sveučilišne knjižnice u Osijeku te na listu sudionika tečaja informatike za građane treće životne dobi te iste knjižnice. Također, ispitanici su zamoljeni da tu zamolbu prosljede drugima kao i da postavne na neke druge mailing liste kojima imaju pristup.

⁵¹ Devet se osoba nije izjasnilo na ovom pitanju (0,4 %).

⁵² Usp. Popis 2011: jer zemlju čine ljudi. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011: Stanovništvo prema obrazovnim obilježjima. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2016. str. 13.

zastupljeni visokoobrazovani ispitanici. To dodatno upućuje na nereprezentativnost uzorka.

Anketa je postavljena uz pomoć alata dostupnih uz Google Drive, dok su prikupljeni podaci analizirani pomoću statističkog programskog paketa SPSS Statistics.

Tablica 1. Demografski podaci o broju ispitanika po županijama

Županija	Broj ispitanika N (%)
Bjelovarsko-bilogorska županija	26 (1,2)
Brodsko-posavska županija	44 (2,0)
Dubrovačko-neretvanska županija	52 (2,4)
Grad Zagreb	238 (11,1)
Istarska županija	21 (1,0)
Karlovačka županija	50 (2,3)
Koprivničko-križevačka županija	55 (2,6)
Krapinsko-zagorska županija	8 (0,4)
Ličko-senjska županija	5 (0,2)
Međimurska županija	32 (1,5)
Osječko-baranjska županija	827 (38,5)
Požeško-slavonska županija	36 (1,7)
Primorsko-goranska županija	113 (5,3)
Sisačko-moslavačka županija	36 (1,7)
Splitsko-dalmatinska županija	133 (6,2)
Šibensko-kninska županija	86 (4,0)
Varaždinska županija	24 (1,1)
Virovitičko-podravska županija	17 (0,8)
Vukovarsko-srijemska županija	171 (8,0)
Zadarska županija	66 (3,1)
Zagrebačka županija	76 (3,5)
Nedostaje	31 (1,4)
Ukupno:	2147 (100)

4.2. Rezultati i rasprava

Uzorak istraživanja obuhvatio je veći postotak ispitanika koji su ujedno i korisnici knjižnica (n = 1463, 68,1 %) od onih koji to nisu (n = 675, 31,4 %).⁵³ S obzirom na to da su dva autora rada djelatnici narodne knjižnice te da su velikim dijelom upitnik ispitanicima distribuirali na knjižničnim mrežama i uz pomoć kolega knjižničara u Republici Hrvatskoj, nije začuđujuće što je gotovo 70,0 % uzorka obuhvatilo članove neke hrvatske knjižnice.⁵⁴ Taj veliki postotak članova knjižnice u uzorku knjižničarima u Hrvatskoj daje mogućnost saznati vrijedne informacije koje će im pomoći da modificiraju usluge svojih knjižnica u nadolazećem razdoblju jer je razvidno da će se bolest COVID-19 zadržati dulje u svjetskoj zajednici i da će se epidemiološke mjere opreza nastaviti primjenjivati i u doglednoj budućnosti.

Ispitanici su se u 90,9 % (n = 1952) izjasnili da radije biraju tiskane knjige, dok elektronički oblik preferira 8,8 % (n = 188) ispitanika. Sve dobne skupine u uzorku u gotovo jednakom omjeru biraju tiskane knjige (najveći postotak zabilježen je kod dobne skupine od 51 – 65 godina: n = 306, 94,7 %; i starijih od 65 godina: n = 63, 94 %), a najmanji kod najmlađe dobne skupine od 15 – 20 godina (n = 97, 89 %). Anketirani članovi knjižnica u uzorku radije biraju tiskane knjige u čak 95,1 % (n = 1391) slučajeva. Po stupnju obrazovanja, najviše sklonosti prema tiskanim knjigama pokazuju oni sa srednjom (n = 445; 92,1 %) i visokom stručnom spremom (n = 1133, 92 %).

Relativne frekvencije osoba koje radije biraju elektronički oblik knjige s obzirom na dob iznosile su 10,9 % (15 – 20 godina), 9,2 % (21 – 35 godina), 9,6 % (36 – 50 godina), 5,3 % (51 – 65 godina) i 5,9 % (65 godina i stariji). Hi-kvadrat test pokazuje da nije bilo statistički značajne razlike u dobi ispitanika s obzirom na preferirani oblik knjige, $\chi^2(4) = 7,370$, p = 0,12.

Kada je riječ o spolu, muškarci značajno češće biraju elektroničke knjige, $\chi^2(1) = 14,793$, p < 0,001 (14,6 % naspram 7,8 %) nego što to čine žene. Ispitanici elektroničke knjige najčešće čitaju u PDF formatu. Ostali su formati manje prisutni, a jedan dio ispitanika nije ni upoznat s formatom koji koristi (tablica 2). Od 188 ispitanika koji su se izjasnili da čitaju elektroničke knjige najveći broj njih knjige čita na Kindle čitaču (njih 36,5 %, n = 69), dok su ostali uređaji zastupljeni u manjem postotku: 24,3 % (n = 46) mobilni uređaj, 12,7 % (n = 24) prijenosno računalo, 10,6 % (n = 20) tablet, 6,9 % (n = 13) stolno računalo, 4,2 % (n = 8) iPad, dok 4,8 % (n = 8) koristi neki drugi uređaj.

⁵³ Bez odgovora: 9 ispitanika (0,4 %).

⁵⁴ Usporedbe radi, istraživanje iz 2016. rađeno na reprezentativnom uzorku građana Republike Hrvatske bilježi 47,9 % članova knjižnice u uzorku. Usp. Kotrla Topić, M. Reading habits of Croatian citizens. // 21st Psychology days in Zadar: Book of Selected Proceedings. / urednik Tokić, A. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2020. Str. 75.

Tablica 2. Preferirani format elektroničke knjige

Format el. knjige	Ispitanici n (%)
PDF	84 (44,7)
EPUB	26 (13,8)
Mobi	29 (15,4)
Kindle Package Format	30 (16,0)
Ne znam koji je format	13 (6,9)
Nešto drugo	6 (3,2)

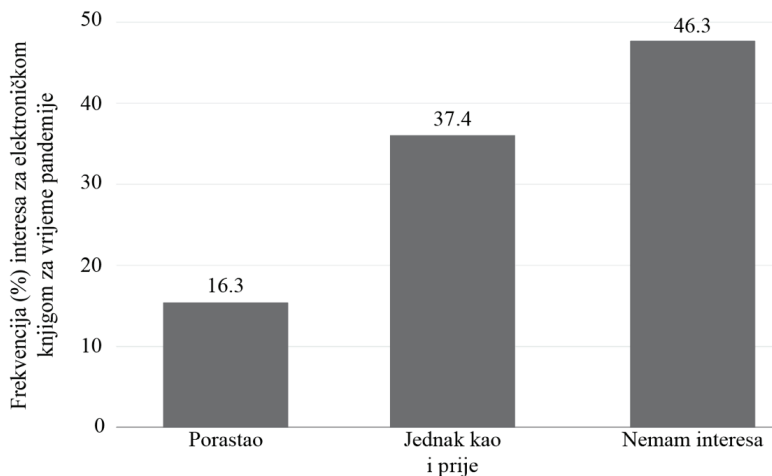
Podaci proizašli iz pitanja nudi li knjižnica u mjestu življenja posudbu elektroničkih knjiga govore da knjižnice imaju prostora za promoviranje te usluge. Od ukupno 1463 ispitanika koji su bili učlanjeni u neku knjižnicu u Hrvatskoj, tek nešto malo više od polovice (n = 827, 56,5 %) zna nudi li njihova knjižnica posudbu elektroničkih knjiga (n = 560, 38,3 %) ili ne (n = 267, 18,3 %). Ostalih 43,4 % (n = 634) ne zna mogu li u svojoj knjižnici posuditi tu vrstu građe.⁵⁵

Gledajući interes za elektroničkom knjigom u cijelom uzorku, 46,3 % (n = 991) ispitanika navodi da tijekom pandemije njihov interes za elektroničkom knjigom nije porastao, 37,4 % (n = 799) navodi da je njihov interes za takvom vrstom građe jednak kao i prije pandemije, a 16,3 % (n = 349) izjasnilo se da je njihov interes za elektroničkom knjigom tijekom pandemije bolesti COVID-19 porastao⁵⁶ (slika 1). Interes za elektroničkom knjigom najviše je porastao kod dobnih skupina 21 – 35 godina (n = 122, 18,1 %), 15 – 20 godina (n = 19, 17,3 %) te 36 – 50 godina (n = 163, 16,9 %). Isti interes kao i prije pandemije u najvećoj mjeri imaju ispitanici s poslijediplomskim studijem (n = 73, 44,8 %) te ispitanici iz naselja s više od 300 000 stanovnika (n = 102, 41 %). Gotovo identično rezultatima iz 2019. godine, gdje se navodi da u Republici Hrvatskoj elektroničke knjige čita i kupuje samo 2 % ispitanika⁵⁷, 1,96 % (n = 42) ispitanika iz našeg uzorka elektroničke knjige nabavlja kupovinom. Istovremeno, 546 ispitanika (25,4 %) u slobodno vrijeme čita e-knjige (tablica 3). Dakle, 25,4 % ispitanika čita e-knjige u slobodno vrijeme, a 8,8 % ispitanika radije bira e-knjige umjesto tiskanih. Nadalje, elektroničke knjige od prijatelja posuđuje 6,6 % (n = 13) ispitanika, u knjižnici 11,2 % (n = 13), dok elektroničke knjige s internetskih stranica preuzima 75,6 % (149) ispitanika. Slične podatke daju i odgovori vezani za slušanje zvučnih knjiga. Tek 9,7 % (n = 208) ispitanika sluša zvučne knjige.

⁵⁵ Na ovo pitanje dva korisnika knjižnice nisu dali svoj odgovor (0,1 %).

⁵⁶ Bez odgovora: 8 ispitanika (0,4 %).

⁵⁷ KVAKA. Istraživanje tržišta knjiga u RH – 2019. // ISSUU. [citirano: 2021–10–04]. Dostupno na: https://issuu.com/modernavremena/docs/noc_knjige_2019_istra_ivanje_prezen.

Slika 1. Interes za elektroničkom knjigom tijekom pandemije

Tablica 3 donosi rezultate o čitanju građe u slobodno vrijeme. Ispitanici u svoje slobodno vrijeme u najvećoj mjeri čitaju tiskane knjige (87,0 %), što se može pojasniti činjenicom da su uzorkom obuhvaćeni nešto više članovi knjižnica i visokoobrazovani građani. Iza njih po popularnosti dolaze objave na društvenim medijima (71,4 %) te elektroničke novine i časopisi (16,4 %). Elektroničke knjige nalaze se na posljednjem mjestu po popularnosti sa svega 25,4 %. U tom pitanju bilo je moguće odabrati više ponuđenih odgovora. Objave na društvenim mrežama u najvećoj mjeri čitaju ispitanici iz dobne skupine 15 – 20 godina ($n = 86$, 78,2 %) i ispitanici s osnovnoškolskim obrazovanjem ($n = 49$, 72,1 %). Kod svih drugih dobnih skupina i razina obrazovanja dominiraju tiskane knjige kao vrsta štiva koja se najčešće čita u slobodno vrijeme.

Tablica 3. Građa koja se čita u slobodno vrijeme

U slobodno vrijeme	Čitam n (%)
Tiskane knjige	1.867 (87,0) (25,6)
Objave na društvenim mrežama	1.532 (71,4)
Elektroničke novine i časopise	1.260 (58,7)
Stručnu literaturu u elektroničkom obliku	972 (45,3)
Tiskanu stručnu literaturu	902 (42,0)
Tiskane novine i časopise	601 (28,0)
Elektroničke knjige	546 (25,4)

Prema učestalosti čitanja, knjige povremeno tijekom tjedna čita najveći broj ispitanika, njih 34,5 % (n = 738). Slijede oni koji knjige čitaju svakodnevno, njih je 31,9 % (n = 681), potom 15,1 % (n = 322) onih koji knjige čitaju povremeno tijekom godine, zatim 15,0 % (n = 321) onih koji čitaju povremeno tijekom mjeseca, dok 3,5 % (n = 75) ispitanih knjige ne čita nikada.⁵⁸ Hi-kvadrat test pokazuje da postoji statistički značajna razlika u navikama čitanja između muškaraca i žena, $\chi^2(4)=49,510$, $p < 0,001$. Slično istraživanju Kotrla Topić iz 2016. godine⁵⁹, i u našem je istraživanju post-hoc analizom tablice kontigencije vidljivo da žene svakodnevno značajno češće čitaju knjige nego muškarci (33,5 % naspram 21,3 %, $\chi^2(1) 17,689$, $p < 0,001$), kao i da muškarci značajno češće uopće ne čitaju knjige (8,0 % naspram 2,8 %, $\chi^2(1) 20,711$, $p < 0,001$).

Kada je riječ o vrsti literature, domaću i stranu podjednako preferira 52,4 % (n = 1081) ispitanika, domaću literaturu radije čita samo 7,2 % (n = 149), a stranu 40,3 % (n = 832) ispitanika. Nije bilo razlike u preferiranoj vrsti literature između muških i ženskih ispitanika, $\chi^2(2) = 1,705$, $p = 0,43$. Na to pitanje 85 ispitanika nije dalo odgovor (4,0 %). Govoreći o žanrovima i tipu literature, osobne su preferencije ispitanika vrlo različite i prikazane su u tablici 4. Općenito gledajući, beletristika se više čita od publicistike, što je u skladu s ranijim sličnim istraživanjima provedenim u Republici Hrvatskoj.⁶⁰ Od beletristike, u našem su uzorku najpopularniji trileri i kriminalistički romani (48,5 %), ali odmah za njima naši ispitanici čitaju suvremenu književnost (44,4 %), književne klasike (35,6 %), ljubavne (30,9 %) i povijesne romane (30,5 %). Najmlađi ispitanici u uzorku (15 – 20 godina) (n = 54, 49,1 %) i oni s osnovnom školom (n = 30, 44,1 %) najčešće čitaju ljubavne romane. Trilere i kriminalističke romane najviše preferiraju dobne skupine 21 – 35 (n = 328, 48,7 %) i 36 – 50 (n = 481, 49,9 %), te ispitanici sa završenom osnovnom školom (n = 30, 44,1 %), kao i oni sa srednjom (n = 245, 50,7 %) i višom stručnom spremom (n = 103, 54,2 %). Suvremenu književnost preferira dobna skupina 51 – 65 (n = 171, 52,9 %), ispitanici učlanjeni u knjižnicu (n = 752, 51,4 %) te ispitanici s visokom stručnom spremom (n = 614, 65,6 %). Ispitanici stariji od 65 godina radije biraju povijesne romane (n = 35, 51,5 %).

Izuzetno je visoka čitanost i stručne literature (38,3 %). Stručnu literaturu u najvećoj mjeri čitaju ispitanici s poslijediplomskim studijem (n = 107, 65,6 %). Naši ispitanici najmanje čitaju stripove i grafičke romane (10,2 %) i poeziju (12,6 %). U ovom su pitanju ispitanici mogli označiti više ponuđenih žanrova.

⁵⁸ Bez odgovora: 10 ispitanika (2,4 %).

⁵⁹ Usp. Kotrla Topić, M. Nav. dj., str. 74.

⁶⁰ Usp. KVAKA. Istraživanje tržišta knjiga u RH – 2019.; KVAKA. Istraživanje hrvatskog tržišta knjiga za 2020. // Moderna vremena. [citirano: 2021–08–26]. Dostupno na: <https://mvinfo.hr/clanak/preuzmite-najnovije-istrazivanje-hrvatskog-trzista-knjiga-za-2020>.

Tablica 4. Čitateljske preferencije po žanrovima i tipu literature

Beletristika n (%)		Publicistika n (%)	
Trileri i kriminalistički romani	1040 (48,5)	Stručna literatura	822 (38,3)
Suvremena književnost	953 (44,4)	Popularno-znanstvena literatura	549 (25,6)
Književni klasici	765 (35,6)	Biografije	522 (24,3)
Ljubavni romani	663 (30,9)	Publicistika općenito	505 (23,5)
Povijesni romani	654 (30,5)	Putopisi	463 (21,6)
Fantastika	560 (26,1)		
Poezija	270 (12,6)		
Stripovi i grafički romani	219 (10,2)		

Kao i u svemu ostalom, izbor na temelju kojeg biramo određene stvari i po kojem donosimo odluke, različit je od osobe do osobe. Tako je i s načinom na koji biramo knjige koje ćemo čitati. Ispitanici su u ovom pitanju mogli odabrati više ponuđenih odgovora. Zanimljivo je vidjeti da na sve ispitanike odreda jako utječe naslov publikacije prilikom odabira (100,0 %). Drugi važan čimbenik za odabir štiva za čitanje je preporuka prijatelja ili rodbine (58,9 %). Neki drugi kriteriji spomenuti u uzorku bili su primjerice popis literature iz prethodno pročitano izvora, preporuke struke, preporuke na društvenim mrežama i dr. Preporuke knjižničara nisu toliko važan čimbenik jer su od ponuđenih opcija (osim „nekog drugog kriterija“) najrjeđe birane (30,1 %). S druge strane, ako uzmemo u obzir da je u našem uzorku bilo 31,4 % ispitanika koji nisu članovi ni jedne knjižnice, razumljivo je da barem oko 30 % ispitanika tu opciju uopće nije uzimalo u obzir (tablica 5).

Tablica 5. Način odabira štiva za čitanje

Knjige birate	n (%)
Nasumice na temelju naslova	2.146 (100,0)
Prema preporukama prijatelja i rodbine	1.264 (58,9)
Prema referentnim popisima popularnih naslova	927 (43,2)
Prema preporukama književnih kritičara	723 (33,7)
Prema preporukama knjižničara	647 (30,1)
Prema nekom drugom kriteriju	124 (5,8)

Tablica 6 prikazuje načine dolaska do građe za čitanje. Naši ispitanici najčešće posuđuju građu u knjižnici (68,3 %), što je u skladu s podacima da je u uzorku 68,1 % ispitanika koji su članovi neke hrvatske knjižnice. Zanimljivo je da su dva ispitanika koja se ranije nisu izjasnila da su članovi knjižnice kod ovog pitanja naznačili da građu posuđuju u knjižnici (vjerojatno putem nekog člana obitelji koji ima člansku iskaznicu knjižnice). Istraživanje hrvatskog tržišta knjiga iz 2020. godine također navodi da najveći broj ispitanika posuđuje knjige u knjižnici (44 %).⁶¹ Kod nas je taj postotak povećan jer u uzorku dominiraju ispitanici učlanjeni u neku hrvatsku knjižnicu. Najmanje ispitanika preuzima besplatne knjige s interneta (27,4 %). Međutim, ako se njihov broj uspoređi (588) s brojem onih koji su izjavili da radije čitaju elektroničke knjige (188), razvidno je da hrvatski čitatelji razvijaju naviku korištenja elektroničkih knjiga, čak i ako u ovom trenutku nisu njihovi veliki ljubitelji.

Tablica 6. Način dolaženja do građe za čitanje

Knjige koje čitate	n (%)
Posuđujete u knjižnici	1465 (68,3)
Knjige su iz vlastite zbirke	1249 (58,2)
Posuđujete od prijatelja, rodbine, susjeda...	800 (37,2)
Preuzimam besplatne knjige s interneta	588 (27,4)
Bez odgovora	1 (0,0)

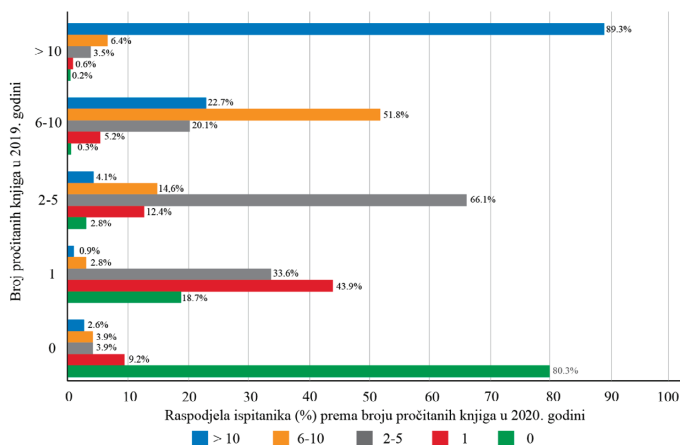
Slika 2 daje prikaz broja pročitanih knjiga u 2020. u odnosu na 2019. godinu. Iz grafikona se može vidjeti da se ne uočavaju velike razlike u samoprocjenama čitateljskih navika od 2019. do 2020. godine. Međutim test marginalne homogenosti u ukupnom uzorku ipak pokazuje da među ispitanicima postoji statistički značajna razlika u navikama čitanja između 2019. i 2020. godine (Hi-kvadrat, $p < 0,001$). Post-hoc analiza također potvrđuje navedeno, s tim da pobliže označuje gdje su razlike najvidljivije. Najznačajnije promjene vidljive su kod onih osoba koje su navele da su u 2019. pročitali samo jednu knjigu. Među njima, manje od polovice ispitanika (37,3 %) procjenjuje kako su godinu kasnije pročitali više od jedne knjige, dok 18,7 % procjenjuje da su pročitali manje, tj. da nisu ništa pročitali. Iza te skupine dolaze promjene kod onih koji su u 2019. naveli da su pročitali više od 10 knjiga. U toj je skupini vidljiv blagi pad čitanosti, a podaci govore da su iste osobe u 2020. pročitale manje knjiga nego u 2019. Od 1074 osoba iz 2019. u 2020. je njih 959 (89,3 %) i dalje nastavilo čitati istim intenzitetom, dok je kod ostalih 10-ak posto došlo do pada u broju pročitanih knjiga.

⁶¹ Usp. KVAKA. Istraživanje hrvatskog tržišta knjiga za 2020. Nav. dj.

Oni koji su 2019. pročitali između 6 i 10 knjiga, u 51,8 % su tako nastavili i u 2020. godini, a 22,7 % njih čak je povećalo učestalost čitanja na više od 10 knjiga. 66,1 % onih koji su u 2019. godini pročitali do pet knjiga tako su i nastavili u 2020. godini, dok je kod 18,7 % njih došlo do povećanja broja pročitanih knjiga u 2020. godini. 43,9 % onih koji su u 2019. godini pročitali samo jednu knjigu na isti su način nastavili i u 2020. godini, no pozitivno je to što je kod čak 37,3 % došlo do povećanja broja pročitanih knjiga. Naposljetku, 80,3 % onih koji u 2019. godini nisu pročitali ni jednu knjigu, nisu to učinili ni u 2020. godini. Međutim, 19,6 % njih je i promijenilo svoje čitateljske navike i u 2020. godini i pročitalo poneku knjigu, a dvoje ispitanika (2,6 %) čak je pročitalo i više od 10 knjiga. Ako se pogledaju osobe koje su u 2019. godini pročitale barem jednu (ili više knjiga) bilježi se određeni postotak izostanka čitanja u 2020. godini za svaku od kategorija čitača: tako dvije osobe (0,2 %) onih koji su u 2019. godini pročitali više od 10 knjiga, u 2020. nisu pročitali ni jednu, jedna osoba (0,3%) koja je u 2019. pročitala između 6 – 10 knjiga, 14 ispitanika (2,8 %) koji su u 2019. pročitali između 2 – 5 knjiga, te 20 ispitanika (18,7 %) koji su u 2019. pročitali jednu knjigu. Detaljniji podaci mogu se iščitati iz slike 2. Na ovo pitanje ukupno 11 osoba (0,5 %) nije dalo odgovore, zbog čega su isključeni iz statističke analize.

Ako se pogledaju dobne skupine, najmlađi ispitanici (15 – 20 godina) u najvećem su broju slučajeva u 2020. godini pročitali 2 – 5 knjiga (n = 40, 36,7 %). Isto važi i za ispitanike sa završenom osnovnom školom (n = 23, 34,3 %). Sve ostale dobne skupine, razine obrazovanja i ispitanici učlanjeni u knjižnicu u najvećem su broju slučajeva pročitali više od 10 knjiga.

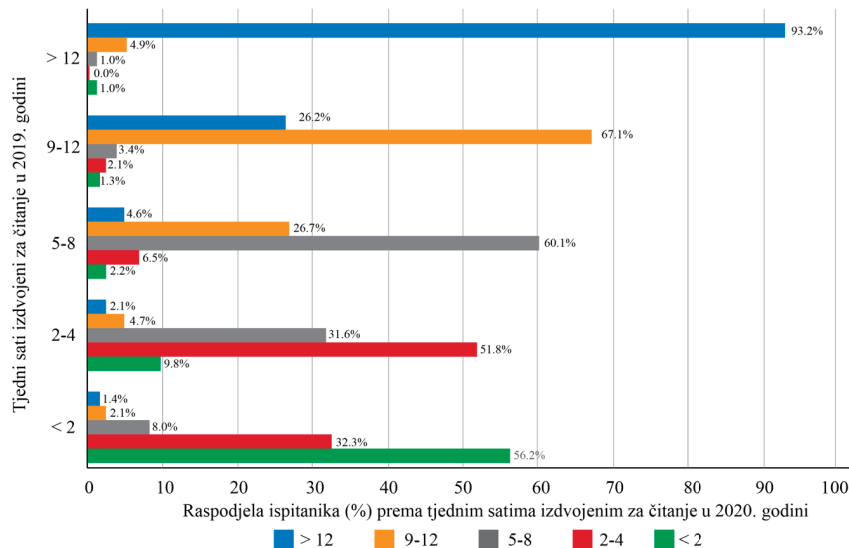
Od 98 ispitanika koji u 2020. godini nije pročitalo niti jednu knjigu, najviše ih je u dobnoj skupini od 36 do 50 godina (n = 44, 44,9 %) i imaju srednju stručnu spremu (n = 41, 41,8 %). Po spolu to je 74,5 % (n = 73) žena, žive u Osječko-baranjskoj županiji (n = 61, 62,2 %) i nisu članovi knjižnice 79,6 % (n = 78).

Slika 2. Broj pročitanih knjiga u 2020. u odnosu na 2019.

Analizirajući sate izdvojene za čitanje, test marginalne homogenosti u ukupnom uzorku pokazuje da među ispitanicima postoji statistički značajna razlika u vremenu provedenom tjedno u čitanju između 2019. i 2020. godine, ($p < 0,001$). Post-hoc analiza pokazala je da se u svim kategorijama ispitanika za vrijeme pandemije bolesti COVID-19 u pravilu povećalo vrijeme utrošeno za čitanje kod većine ispitanika (slika 3). Da su 2019. čitali do dva sata tjedno izjasnilo se 585 ispitanika. U slikovnom prikazu vidimo da je od tog broja njih 329 (56,2 %) neizmijenjenih navika, 189 ispitanika, odnosno njih 32,3 % povećalo je čitanost na dva do četiri sata, njih 47 (8,0 %) čitalo je do osam sati, 12 osoba (2,1 %) od osam do 12 sati, dok je značajnija promjena u čitateljskim navikama vidljiva kod osam ispitanika (1,4 %) koji su u 2020. čitali više od 12 sati tjedno. Od 570 ispitanika koji su u 2019. čitali dva do četiri sata, njih 295 (51,8 %) to čini i dalje u tim okvirima, dok je 180 (31,6 %) ispitanika promijenilo svoje navike i čita četiri do osam sati, a njih 27 (4,7 %) čita više od osam do 12 sati tjedno, 12 (2,1 %) ispitanika čitalo je i više od 12 sati. Čitateljske navike promijenjene su i kod onih ispitanika koji su u 2019. čitali četiri do osam sati. Od 461 ispitanika, njih 277 i u 2020. čitalo je jednak broj sati. Čitanje do 12 sati povećalo je 123 (26,7 %) ispitanika, više od 12 sati čitala je 21 (4,6 %) osoba iz ove skupine. Jednako tako u slikovnim prikazu vidljivo je i koliko je osoba iz te skupine smanjilo vrijeme izdvajano za čitanje. Dodatno vrijeme za čitanje izdvojile su i 62 (26,2 %) osobe iz skupine koje su u 2019. čitale osam do 12 sati tjedno. Te su osobe u 2020. vrijeme izdvajano za čitanje povećale na više od 12 sati tjedno. Neznatne promjene vidljive su i u skupini u kojoj se prije pandemije čitalo više od 12 sati tjedno. U toj skupini 191 (93,2 %) osoba i u 2020. nastavila je čitati toliko, dok je blagi pad vidljiv kod 10 (4,9 %) osoba koje navode da su smanjile vrijeme izdvajano za čitanje na osam do 12 sati tjedno. Procjenu vremena izdvojenog za tjedno čitanje nije dalo 88 osoba (4,1 %). Ostali su trendovi vidljivi na slici 3.

Manje od dva sata tjedno u 2020. godini čitali su ispitanici 15 – 20 godina ($n = 32$, 33,7 %) i oni s osnovnim obrazovanjem ($n = 18$, 32,1 %). Od 2 do 4 sata tjedno čitaju ispitanici dobnih skupina 21 – 35 ($n = 165$, 25,4 %) i 36 – 50 ($n = 244$, 26,2 %), te ispitanici s višom ($n = 50$, 27 %) i visokom stručnom spremom ($n = 309$, 25,6 %). 5 – 8 sati tjedno u čitanju provode ispitanici koji nemaju malu djecu, pa stoga ni obveze koje prate roditelje s malom djecom – to su najstariji ispitanici u uzorku (51 – 65: $n = 80$, 25,1 %, stariji od 65: $n = 20$, 30,3 %). Ali, 5 – 8 sati tjedno čitaju i oni koji spadaju u populaciju koja još nije završila svoje školovanje (na fakultetu ili na poslijediplomskom studiju), oni u dobnj skupini 21 – 35 ($n = 165$, 25,4 %). Isto toliko čitaju anketirani članovi knjižnice ($n = 400$, 27,6 %) te oni sa srednjom stručnom spremom ($n = 121$, 26,9 %) i poslijediplomskim studijem ($n = 42$, 26,9 %).

Slika 3. Vrijeme izdvojeno za čitanje u 2020. u odnosu na 2019.

Ispitanici su najčešće tijekom 2020. godine čitali da bi pobjegli od svakodnevnih vijesti kojima su bili „bombardirani“ (43,4 %), nastojeći tako očuvati svoje mentalno zdravlje (38,4 %). U manjoj su to mjeri činili da bi smanjili količinu vremena koje su provodili na internetu (24,5 %), da bi izbjegli dosadu (22,0 %) ili zbog nedostatka drugih aktivnosti tijekom pandemije (20,5 %) (tablica 7).

Tablica 7. Razlozi čitanja za vrijeme pandemije

Za vrijeme pandemije čita zbog	n (%)
Odmaka od svakodnevnih vijesti	931 (43,4 %)
Čuvanja mentalnog zdravlja	824 (38,4 %)
Smanjivanja vremena provedenog na internetu	526 (24,5 %)
Izbjegavanja dosade	472 (22,0 %)
Nedostatka drugih aktivnosti	441 (20,5 %)
Bez odgovora	1 (0,0)

Da pandemija ne utječe na njihove čitateljske navike smatra 961 (44,8 %) ispitanika. Iz svega navedenog neupitno je da su čitateljske navike uslijed pandemije kod dijela ispitanika promijenjene. Toga je svjesno 666 (32,0 %) ispitanika koji

navode da su se njihove navike vezane za knjigu i čitanje povećale, ali i 85 (4,1 %) onih koji navode da su im čitateljske navike smanjenje. Međutim, 1333 (64,0 %) ispitanika mišljenja je kako su njihove čitateljske navike nepromijenjene. Na ovo pitanje nisu odgovorile 63 osobe (2,9 %), što može ukazivati na to da nisu u stanju procijeniti ima li promjena ili nema.

4.3. Zaključno o provedenom istraživanju

U radu je opisano istraživanje na temu čitateljskih navika tijekom pandemije bolesti COVID-19 tijekom 2020. godine provedeno *online* anketnim upitnikom na uzorku od 2147 ispitanika u Republici Hrvatskoj. Istraživanje je obuhvatilo velik broj članova hrvatskih knjižnica (njih 1463 ili 68,1 %), međutim nije bilo ograničeno isključivo na njih jer je namjera autora bila ispitati navike čitanja u Hrvatskoj za vrijeme zatvorenosti institucija (pa tako i knjižnica) (tzv. *lockdown*) tijekom prvog izbijanja pandemije u Hrvatskoj u proljeću 2020. godine, neovisno o tome jesu li učlanjeni u knjižnicu ili ne.

Prilikom istraživanja krenulo se od sljedećih pretpostavki:

H1: Čitateljske navike ispitanika u Hrvatskoj u odnosu na broj pročitanih knjiga i vrijeme provedeno čitajući porasle su u 2020. godini u odnosu na 2019. godinu. Prema podacima dobivenim u provedenom istraživanju ta se pretpostavka može prihvatiti. Iako se na prvi pogled može učiniti da nema velikih promjena u porastu čitanja prije i tijekom pandemije, analiza broja pročitanih knjiga i vremena koje su ispitanici proveli tjedno u aktivnostima čitanja rezultirala je statistički značajnom razlikom u između 2019. i 2020. godine ($p < 0,001$).

Ako se prouče podaci o broju pročitanih knjiga i vremena provedenog u čitalačkim aktivnostima, moguće je uočiti blagi porast i broja pročitanih knjiga i vremena u tjednu provedenog čitajući u odnosu na vrijeme prije pandemije. Bez nekih većih promjena ponašanja u vremenu provedenom čitajući jedino su oni koji su prije pandemije puno čitali (tjedno i više od 12 sati) – kod njih je čak 93,2 % nastavilo istim tempom čitati i u 2020. godini. Kod svih ostalih kategorija koje tjedno provode čitajući manje od 12 sati došlo je do većih odnaka u odnosu na 2019. godinu, s tim da je do najveće promjene došlo kod onih ispitanika koji su u 2019. godini čitali manje od 2 sata tjedno. U 2020. godini broj sati provedenih u aktivnostima čitanja za tu je kategoriju ispitanika povećan u čak 43,8 % slučajeva.

Broj pročitanih knjiga i vrijeme provedeno u čitanju svakako ne možemo interpretirati ne gledajući cjelokupnu situaciju u kojoj su se našli stanovnici Republike Hrvatske tijekom 2020. godine. Zatvorenost, rad na daljinu od kuće (kada nisu radili ni vrtići ni škole, pa su djeca, uz roditelje, boravila kod svojih domova što je roditeljima dodatno otežavalo koncentraciju i obavljanje svoga posla), stres uzrokovan problemima nastalim kao posljedica pandemije (primjerice, gubitak

posla) i strahom od posljedica zaraze novim virusom i nepoznatom bolešću, nezvjesnom budućnošću i sl. kod mnogih je izazvao suprotan učinak i onemogućio koncentraciju na pisanu riječ. Nije ni iznenađujuće da su dva najčešća razloga za čitanje tijekom pandemije bila odmak od svakodnevnih vijesti (43,4 %) i čuvanje mentalnog zdravlja (38,4 %).

H2. Čitateljske navike ispitanika nisu promijenjene u odnosu na vrijeme prije pandemije. Gledajući čitateljske navike u uzorku, naši ispitanici najčešće čitaju povremeno tijekom tjedna i svakodnevno (66,4 %), no ima i onih koji su se izjasnili da tijekom tjedna uopće ne čitaju (n = 75, 3,5 %). Iako se radi o malom postotku, bilo bi korisno vidjeti razloge za nečitanje te što bi te ispitanike potaknulo da tijekom tjedna ipak posegnu za knjigom. Od žanrova, i dalje su najpopularniji trileri i kriminalistički romani te djela suvremene književnosti što donekle slijedi trendove čitanih knjiga u hrvatskim knjižnicama prije pandemije.⁶² Za razliku od istraživanja tržišta knjiga iz 2021. godine⁶³ u kojemu su najčitaniji bili trileri i kriminalistički romani, a slijedili su ih u istom opsegu SF i ljubavni romani, kod nas su ljubavni romani na četvrtom mjestu čitanosti, dok su SF romani na dalekom, šestom mjestu. Slično navedenom istraživanju, i u istraživanju prikazanom u ovom radu zamijećen je nizak interes za poeziju. Naslov je dominantan razlog odabira štiva za čitanje (100,0 %), iza njega slijedi preporuka prijatelja i rodbine (58,9 %) i referentni popisi popularnih naslova (43,2 %). Kod istraživanja čitateljskih navika odraslih korisnika knjižnica u Hrvatskoj iz 2012. godine⁶⁴ preporuke prijatelja bile su na prvom mjestu (58,0 %), dok su preporuke knjižničara bile korištene u 41,0 % slučajeva. Slično tomu, preporuke knjižničara koriste se u 44,2 % slučajeva u našem istraživanju. Pročitane knjige najviše se posuđuju u knjižnicama (68,3 %) ili se čitaju one iz vlastite zbirke (58,2 %), što je u skladu s istraživanjem hrvatskog tržišta knjiga iz 2020. godine.⁶⁵ Kada čitaju knjige, ispitanici iz našeg uzorka čitaju knjige u tiskanom obliku. Međutim, kada se radi o novinama i časopisima, naši ispitanici preferiraju e-oblik od tiskanog. Također, najveću čitanost u našem uzorku imaju tiskane knjige (87,0 %), a odmah iza njih po čitanosti su objave na društvenim mrežama (71,4 %). Do sličnih je rezultata vezano za čit-

⁶² Barbarić, T. Provjerili smo koje su knjige najposuđivanije u knjižnicama od Zagreba do Dubrovnika. // T-portal.hr. 8. 4. 2018. [citirano: 2021–08–26]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/provjerili-smo-koje-su-knjige-najposudivanije-u-knjiznicama-od-zagreba-do-dubrovnika-foto-20180408>.

⁶³ Usp. Ured za kreativnu analizu (KVAKA). Istraživanje tržišta knjiga u RH u 2021. Nav. dj.

⁶⁴ Usp. Jelušić, S.; M. Juric. Kratki pregled rezultata Istraživanja čitateljskih navika i informacijskih potreba građana Hrvatske. // Stručni skup Hrvatskog čitateljskog društva, Zagreb, 27. travnja 2012. [citirano: 2021–08–26]. Dostupno na: <https://docplayer.rs/204003784-Kratki-pregled-rezultata-istra%C5%BEivanja-%C4%8Ditateljskih-navika-i-informacijskih-potreba-gra%C4%91ana-hrvatske.html>.

⁶⁵ KVAKA. Istraživanje hrvatskog tržišta knjiga za 2020. Nav. dj.

tanje tekstova na internetu došlo i istraživanje iz 2016. godine⁶⁶ – njihovi rezultati pokazuju da 54,7 % ispitanika često čita web portale, blogove i e-časopise, dok e-novine čita 47,1 %. Ta je pretpostavka prihvaćena.

H2a. Nema razlike između spolova u odnosu na čitateljske navike. Ta je pretpostavka odbačena. Naime, hi-kvadratom je potvrđeno da muškarci značajno češće biraju elektroničke knjige nego žene, dok žene svakodnevno značajno više vremena provode čitajući nego što to čine muškarci. S druge strane nije bilo značajne razlike između spolova kod odabira domaće ili strane literature za čitanje.

H3: Ispitanici radije posežu za elektroničkom knjigom nego za tiskanom. Ta je pretpostavka u potpunosti odbačena. Prema dobivenim podacima, gotovo svi ispitanici u uzorku (90,9 %) radije biraju tiskane knjige i tek mali postotak, prvenstveno muškog spola, radije poseže za elektroničkim knjigama (elektroničke radije čita tek 8,8 %, odnosno 188 ispitanika). Zapravo čak nešto više ispitanika radije koristi zvučne knjige (9,7 %) od elektroničkih. Međutim na pitanje o građi koju ispitanici čitaju u slobodno vrijeme dobio se podatak da 546 ispitanika čita elektroničke knjige. Očito je da naši ispitanici ponekad čitaju elektroničke knjige iako zapravo više preferiraju tiskane – moguće zato što je određeni naslov dostupan u elektroničkom, a ne tiskanom obliku. Ako se naši podaci usporede s podacima ranijih istraživanja (iz 2016. i 2019. godine), može se vidjeti da su naši podaci na tragu onih iz vremena prije pandemije. Prema tim ranijim istraživanjima, većina građana Republike Hrvatske ne čita elektroničke knjige i tek se 12⁶⁷ – 13 %⁶⁸ građana izjašnjava da elektroničke knjige čita. Mala odstupanja u vrijednostima između našeg i ranijih istraživanja mogu se pojasniti činjenicom da su ranija istraživanja rađena na reprezentativnom uzorku, dok ovo istraživanje nije. Nažalost, ranija istraživanja ne daju informaciju o tome koliki postotak građana elektroničke knjige posuđuje u knjižnici, a koliki ih preuzima s interneta.

Ako se pogledaju dobne skupine, najviše interesa za elektroničke knjige iskazuju najmlađi članovi u uzorku (dobne skupina 15 – 20: 10,9 %; i 21 – 35: 9,2 %), a najčešće korišteni format je PDF (44,7 %). Drugi formati (poput EPUB-a, Mobi-a i sl.) relativno su slabo zastupljeni što je možda posljedica činjenice da se PDF može čitati na svim uređajima, dok drugi formati imaju brojna ograničenja što se tiče mogućnosti čitanja na različitim uređajima. Slično tomu, tek 16,3 % ispitanika izjavljuje da im je tijekom pandemije porastao interes za elektroničkom knjigom. S druge strane velika većina ispitanika (83,7 %) navodi da ili nije došlo do nikakve promjene interesa u odnosu na vrijeme prije pandemije (37,4 %) ili uopće nemaju nikakav interes za elektroničkom knjigom (46,3 %).

⁶⁶ Usp. Kotrla Topić, M., nav. dj., str. 75.

⁶⁷ KVAKA. Istraživanje tržišta knjiga u RH – 2019. Nav. dj.

⁶⁸ Kotrla Topić, M. Nav. dj., str. 75.

H4: Anketirani korisnici hrvatskih knjižnica upoznati su s uslugama svojih knjižnica, posebice mogućnošću posudbe elektroničkih knjiga. Budući da je nešto više od polovice ispitanika (56,5 %) koji su članovi knjižnice u uzorku označilo da znaju mogu li u svojoj knjižnici posuditi elektroničku knjigu, to nas navodi na zaključak da je pretpostavka potvrđena. Unatoč tomu, knjižnice imaju velikog prostora za poboljšanje i aktivno promoviranje svojih usluga jer i dalje velik dio članova knjižnice u uzorku (43,4 %) ne zna nudi li njihova knjižnica navedenu uslugu. Iako je 560 ispitanika (28,3 %) naznačilo da njihove knjižnice nude posudbu elektroničkih knjiga, tek 13 ispitanika posuđuje tu građu u knjižnicama. To dovodi do brojnih pitanja o razlozima niskog broja korisnika te knjižnične usluge (od knjižnične politike posudbe, do aktualnosti i zanimljivosti elektroničke zbirke). Navedenu je problematiku potrebno detaljnije istražiti u nekom budućem istraživanju. Naposljetku, ispitanici u uzorku u najvećem broju slučajeva građu za čitanje (tiskanu) posuđuju u knjižnici (68,3 %), ali veliki broj njih ne uvažava preporuke knjižničara kod odabira štiva za čitanje (čak 55,8 % građu za čitanje bira na neki drugi način, a ne na preporuku knjižničara). To svjedoči da je potrebno uspostaviti bolji dijalog s korisnicima, dobro ih upoznati te razviti povjerenje korisnika u sud i preporuku knjižničara.

Kao što se može vidjeti, istraživanje je potvrdilo neke od pretpostavki, no neke su morale biti odbačene. Što se tiče čitateljskih navika, možemo zaključiti da je najveći broj onih na čije čitateljske navike pandemija nije utjecala. Većina je nastavila čitati u onom obimu i intenzitetu kao i prije pandemije, dok neki ni tijekom pandemije nisu počeli čitati. Elektroničkoj knjizi, unatoč zatvorenosti i radu na daljinu, nije porasla popularnost, a otprilike svaki je drugi korisnik knjižnice dobro upoznat s njezinim uslugama. Istraživanje je otvorilo i brojna pitanja i ukazalo na potrebu za dodatnim, dubinskim, istraživanjima u budućnosti.

5. Zaključak rada

Pandemija bolesti COVID-19 donijela je dalekosežne promjene na gotovo svim razinama ljudske djelatnosti i imala za posljedicu brojne ozbiljne poteškoće u svakodnevnom životu i radu ljudi na svjetskoj razini. Međutim, borba s tom vrlo opasnom bolesti nije završena i ne zna se s kakvim će se sve izazovima susresti ljudski rod dok se pandemija ne privede kraju.

S obzirom na epidemiološke mjere koje su, u većoj ili manjoj mjeri, prisutne u većini zemalja svijeta, brojne su se kulturne ustanove morale brzo prilagoditi promijenjenom načinu komuniciranja sa svojim korisnicima i isporuci svojih usluga. Baštinske ustanove poput knjižnica, arhiva ili muzeja svoje poslovanje prvenstveno temelje na izravnom kontaktu/interakciji sa svojim korisnicima i najveći je izazov tijekom izbijanja pandemije u 2020. godini za te ustanove bilo svoje usluge prebaciti u elektroničko okruženje. Za knjižnice je to značilo, primjerice, da je

njihova posudba građe bila temeljena prvenstveno na elektroničkim i audio-publikacijama. Veliki broj knjižnica u svijetu stoga bilježi izuzetno velik porast korištenja svojih digitalnih resursa, a do sličnih su rezultata došle i hrvatske knjižnice (iskustva nekih spomenuta su i u ovom radu, ali puno detaljniji opis aktivnosti brojnih hrvatskih knjižnica tijekom 2020. godine može se pronaći u takozvanom „skupštinskom“ broju Vjesnika bibliotekara Hrvatske⁶⁹). I dok knjižnice širom svijeta bilježe podatke o porastu interesa za elektroničku građu i usluge, isto se ne može reći i za intenzitet čitanje. Podaci o čitanosti u svijetu kontradiktorni su – postoje istraživanja koja svjedoče o tomu kako je tijekom zatvorenosti uzrokovane pandemijom bolesti COVID-19 došlo do porasta čitanja (dolazi do porasta i broja pročitanih naslova i vremena provedenog u čitanju), ali postoje i istraživanja koja izvještavaju o padu čitanosti među ispitanom populacijom. Štoviše, hrvatske narodne knjižnice navode statistički manji broj posuđenih knjiga (neovisno o mediju) u 2020. u odnosu na 2019. godinu.

Postoje opravdani razlozi i za porast (boravak kod kuće, nemogućnost socijalizacije, bijeg od stvarnosti) i za pad čitanosti (anksioznost i stres uzrokovani strahom od bolesti i strahom za egzistenciju, nemogućnost koncentriranja na pisani tekst, djeca ne idu u školu i vrtiće i roditelji se moraju baviti njima) tako da je intencija autora ovog rada bila istražiti što je od ovoga točno za hrvatske čitatelje.

Rezultati istraživanja opisanog u radu svjedoče da je u Hrvatskoj došlo do blagog porasta čitanja i, unatoč ograničenjima istraživanja u kontekstu reprezentativnosti uzorka, broj ispitanika pridonosi pouzdanosti rezultata. Budući da pandemija još uvijek traje, potrebno je nastaviti s istraživanjima tog fenomena jer nije sigurno u kojem će se pravcu pandemija razvijati. Iako se nakon malo više od godine dana od izbijanja pandemije malo bolje nosimo s bolešću jer znamo o njoj više nego na početku, još uvijek postoji previše nepoznanica i upitno je hoće li se stanovnici Hrvatske s ovim dugotrajnim uvjetima neizvjesnosti i opasnosti u kojima žive nositi intenziviranjem svojih čitalačkih aktivnosti, ili će „bijeg“ od stvarnosti potražiti negdje drugdje. Stoga se nadamo da će ovaj rad potaknuti i druge kolege u Hrvatskoj na slična istraživanja.

LITERATURA

Adeyemi, I. O. Influence of Covid-19 lockdown on reading habit of Nigerians: A Case study of Lagos State inhabitants. // *Reading & Writing Quarterly* 31, 2(2021), 157–168. DOI: <https://doi.org/10.1080/10573569.2020.1857891>.

⁶⁹ Usp. Vjesnik bibliotekara Hrvatske 64, 1(2021). [citirano: 2021–10–22]. Dostupno na: <https://www.hkdrustvo.hr/vjesnik-bibliotekara-hrvatske/index.php/vbh/issue/view/33>.

- Babić, A.; N. Cvjetković; L. Pavić. I zatvoreni radimo: Organizacija rada Gradske knjižnice Rijeka tijekom Lockdowna. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), 157–174. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.849>.
- Barbarić, T. Kad stvarnost postane nestvarna: Knjigama o epidemijama skočila popularnost, evo koji su naslovi najtraženiji. // *T-portal.hr*. 12. 3. 2020. [citirano: 2021–04–13]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/kad-stvarnost-postane-nestvarna-zbog-koronavirusa-svi-citaju-knjige-o-epidemijama-foto-20200312>.
- Barbarić, T. Knjigom protiv virusa. // *T-portal.hr*. 25. 12. 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/provjerili-smo-kako-je-2020-izgledalo-novo-normalno-u-knjiznicama-od-zagreba-do-dubrovnika-i-sto-se-najvise-citalo-u-koronakrizi-jedan-grad-osobitu-je-utjehu-pronasao-u-krimicima-20201225>.
- Barbarić, T. Provjerili smo koje su knjige najposuđivanije u knjižnicama od Zagreba do Dubrovnika. // *T-portal.hr*. 8. 4. 2018. [citirano: 2021–08–26]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/provjerili-smo-koje-su-knjige-najposudivanije-u-knjiznicama-od-zagreba-do-dubrovnika-foto-20180408>.
- Bhatt, N. The pandemic has made concentrated reading difficult: How are book reviewers dealing with this? // *Scroll.in*. Jun 25, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://scroll.in/article/965580/the-pandemic-has-made-concentrated-reading-difficult-how-are-book-reviewers-dealing-with-this>.
- Boucher, A.; C. Harrison; M. Giovannelli. How reading habits have changed during the COVID-19 lockdown. // *The Conversation*. October 5, 2020. [citirano: 2021–04–13]. Dostupno na: <https://theconversation.com/how-reading-habits-have-changed-during-the-covid-19-lockdown-146894>.
- Cej, V.; I. Faletar Horvatić; J. Maras. Knjižnice grada Zagreba i odgovor na izazove vremena. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), 111–136. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.851>.
- Clemens, V. i suradnici. Potential effects of “social” distancing measures and school lockdown on child and adolescent mental health. // *European Child & Adolescent Psychiatry* 29, 6(2020), 739–742. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01549-w>.
- ‘Contagion’, ‘Pandemic’, ‘Plague Inc’: Demand for disease-themed movies, games at an all-time high amidst coronavirus outbreak. // *The Economic Times*, February 21, 2020. [citirano: 2021–04–13]. Dostupno na: <https://economictimes.indiatimes.com/magazines/panache/contagion-pandemic-plague-inc-demand-for-disease-themed-movies-games-at-an-all-time-high/articleshow/74241416.cms>.
- Coronavirus (COVID-19) mortality rate. // *Worldometer*. 2020. [citirano:2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.worldometers.info/coronavirus/coronavirus-death-rate>.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Učinci pandemije bolesti COVID-19 na društveno-ekonomske pokazatelje. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.dzs.hr/Hrv/Covid-19/stanovnistvo-umrli.html>.

- GISKO. Knjižnica na kućnom pragu. 22. listopada 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.gskos.unios.hr/index.php/knjiznica-na-kucnom-pragu>.
- Grady, C. Why it's so hard to read a book right now, explained by a neuroscientist. // Vox. May 11, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.vox.com/culture/2020/5/11/21250518/oliver-j-robinson-interview-pandemic-anxiety-reading>.
- Hirschberg, S. The impact of COVID-19 on reading. // Booknet Canada. 15. travnja 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.booknetcanada.ca/blog/2020/4/15/the-impact-of-covid-19-on-reading>.
- IFLA. COVID-19 and the global library field. October 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.ifla.org/covid-19-and-libraries>.
- Jelušić, S.; M. Juric. Kratki pregled rezultata Istraživanja čitateljskih navika i informacijskih potreba građana Hrvatske. // Stručni skup Hrvatskog čitateljskog društva, Zagreb, 27. travnja 2012. [citirano: 2021–08–26]. Dostupno na: <https://docplayer.rs/204003784-Kratki-pregled-rezultata-istra%C5%BEivanja-%C4%8Ditateljskih-navika-i-informacijskih-potreba-gra%C4%91ana-hrvatske.html>.
- Kapur, M. Mental health: Why you could be finding it hard to read during COVID-19. // World Economic Forum. 13. Jul 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://www.weforum.org/agenda/2020/07/reading-covid19-anxiety>.
- Kapur, M. Why it's so hard to read in times of distress. // Quartz India. May 29, 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na: <https://qz.com/india/1861879/why-you-find-yourself-unable-to-read-during-the-pandemic>.
- Koronavirus.hr. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.koronavirus.hr>.
- Kotrla Topić, M. Reading habits of Croatian citizens. // 21st Psychology days in Zadar: Book of Selected Proceedings. / Tokić, A. (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2020. Str. 69–81.
- KVAKA. Istraživanje tržišta knjiga u RH – 2019. // ISSUU. [citirano: 2021–10–04]. Dostupno na: https://issuu.com/modernavremena/docs/noc_knjige_2019_istra_ivanje_prezen.
- KVAKA. Istraživanje hrvatskog tržišta knjiga za 2020. // Moderna vremena. [citirano: 2021–08–26]. Dostupno na: <https://mvinfo.hr/clanak/preuzmite-najnovije-istrazivanje-hrvatskog-trzista-knjiga-za-2020>.
- Libraries in the pandemic: Evolving services to meet local needs. Libraries Connected, 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.librariesconnected.org.uk/resource/libraries-pandemic-evolving-services-meet-local-need>.
- Manenti, R. i suradnici. The good, the bad and the ugly of COVID-19 lockdown effects on wildlife conservation: Insights from the first European locked down country. // Biological Conservation 249(2020), 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2020.108728>.

- Meštrović, T. Novi koronavirus i COVID-19. 20. // Pliva Zdravlje. 2020. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.plivazdravlje.hr/tekst/clanak/33401/Novi-koronavirus-i-COVID-19.html>.
- National Authorities on Public Libraries in Europe (NAPLE). Public Libraries in Europe and COVID-19: Findings from NAPLE members, April 2020. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.culturaydeporte.gob.es/dam/jcr:fce29ea1-1b83-479b-b674-a592b255f7e4/naple-narrative-report---european-library-services-during-covid19.pdf>.
- National Library Board Singapore. Highlights of NLB's digital offerings during circuit breaker. // Facebook. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.facebook.com/nlbsingapore/photos/pcb.10157287847940924/10157287846630924>.
- Ograničavanje okupljanja i druge nužne epidemiološke mjere i preporuke (na snazi do 30. lipnja 2021.). // Koronavirus.hr. [citirano: 2021–10–04]. Dostupno na: <https://www.koronavirus.hr/ogranicavanje-okupljanja-i-druge-nuzne-epidemioloske-mjere-i-preporuke-na-snazi-do-30-lipnja-2021/870>.
- Parikh, K.; P. Vyas; S. S. Parikh. A survey on reading habit of library users during COVID-19 lockdown. // Library Philosophy and Practice (e-journal) 4216(2020). [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4216>.
- Pejić, S. Narodne knjižnice u doba kriznih situacija: Knjižnični programi i usluge na daljinu Narodne knjižnice „Petar Preradović“ Bjelovar. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 63, 1/2(2020), 503–522. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.63.1-2.802>.
- Popis 2011: Jer zemlju čine ljudi. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011: Stanovništvo prema obrazovnim obilježjima. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2016.
- Portal matične djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj. Pokazatelj uspješnosti narodne knjižnice: posudba 2019. [citirano: 2021–08–02]. Dostupno na: http://161.53.241.16:3333/ispis_pokazatelja?id=2%20&godina=6%20&zup=0%20&pok=d6.
- Portal matične djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj. Pokazatelj uspješnosti narodne knjižnice: posudba 2020. [citirano: 2021–08–02]. Dostupno na: http://161.53.241.16:3333/ispis_pokazatelja?id=2%20&godina=7%20&zup=0%20&pok=d6.
- Reading more books during the coronavirus outbreak U.S. by age 2020. // Statista. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/1107853/book-readerscoronavirus-us>.
- Ritchie, H. i suradnici. Mortality risk of COVID-19. // Our world in data. 2021. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://ourworldindata.org/mortality-risk-covid#how-did-confirmed-deaths-and-cases-change-over-time>.
- Rukavina, D. Istraživanje Iskona: Pogledajte koliko smo koristili internet i gledali TV u pandemiji. // T-portal.hr. 19. 5. 2020. [citirano: 2021–04–14]. Dostupno na:

- <https://www.tportal.hr/teho/clanak/istrazivanje-iskona-pogledajte-koliko-smo-koristili-internet-i-gledali-tv-u-pandemiji-20200519>.
- Rupani, P. F.; M. Nilashi; R. A. Abumalloh; S. Asadi; S. Samad; S. Wang. Coronavirus pandemic (COVID-19) and its natural environmental impacts. // *International Journal of Environmental Science and Technology* 17(2020), 4655–4666. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13762-020-02910-x>.
- Semenski, V.; J. Ille; V. Cej. Digitalno, virtualno, online – u fokusu. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), str. 137–156. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.855>.
- Šajatović, L. Virtualno s Gradskom knjižnicom „Ivan Goran Kovačić“ Karlovac: Programi za sve uzraste. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), 175–199. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.837>.
- Ured za kreativnu analizu (KVAKA). Istraživanje tržišta knjiga u RH. [citirano: 2021–03–09]. Dostupno na: <https://nocknjige.hr>.
- Usher, K.; N. Bhullar; J. Durkin; N. Gyamfi; D. Jackson. Family violence and COVID–19: Increased vulnerability and reduced options for support. // *International Journal of Mental Health Nursing* 29, 4(2020), 549–552. DOI: [doi:10.1111/inm.12735](https://doi.org/10.1111/inm.12735).
- Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021). [citirano: 2021–10–22]. Dostupno na: <https://www.hkdrustvo.hr/vjesnik-bibliotekara-hrvatske/index.php/vbh/issue/view/33>.
- Vrana, R.; J. Kovačević. Narodna knjižnica kao društveni svjetionik u vremenu COVID-a 19. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 64, 1(2021), 27–52. DOI: <https://doi.org/10.30754/vbh.64.1.841>.
- World Health Organization (WHO). Timeline: WHO’S COVID-19 response. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline?gclid=CjwKCAiAp4KCBhB6E-iwAxRxbpJ4TtF4RbGb9Hxm2f11KLFiVejTSfQ5rZF3yG9d68jMva8JCy001UBo-CZBUQAvD_BwE#!
- World Health Organization Europe. WHO announces COVID-19 outbreak a pandemic. 2020. [citirano: 2021–03–04]. Dostupno na: <https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/3/who-announces-covid-19-outbreak-a-pandemic>.